

नेपालमा खश आगमन र सिञ्जा राजधानी : एक अध्ययन

केशवप्रसाद निरौला

उप-प्राध्यापक इतिहास शिक्षा, त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

email :keshabprasad1962@gmail.com

सार संक्षेप

प्रागऐतिहासिक कालमा नै नेपालमा खश जातिको उपस्थिति पाइन्छ । खश जाति मात्र नभएर महाजाति हो । युरोपका विभिन्न भूभागमा साम्राज्य कायम गर्दै एशियाका विभिन्न भूभागमा साम्राज्य फैलाएर लामो समयसम्म राज्य गरेको पाइन्छ । विभिन्न भौगोलिक, राजनैतिक, जैविक विविधताका कारण बसाई सदैँ भारतको काश्मिर हुँदै कुमाउ गढवाल क्षेत्रलाई आफ्नो कब्जामा लिई शासन गर्दै नेपालमा आएको मुख्य जाति मध्ये एक हो । खश जाति नेपालमा एकैचोटी र एकै स्थानबाट प्रवेश गरेको पाइँदैन । यी जातिहरू विभिन्न स्थान र समयमा आएको जातिको रूपमा पाइन्छ । पाँचौँ शताब्दीतिर खशहरूको प्रवेश नेपालमा बढी तीव्रताकासाथ भएको थियो । भारतका गुप्तहरूबाट राज्य विस्तार गर्ने क्रममा खशहरू लखेटिए । खश जातिहरूको ठूलो समूह उत्तरतर्फ लागे । त्यही जातजातिहरू कुमाउँ गढवाल र तिब्बतको यारी, ताक्लाफर, गेला प्रदेश हुँदै तिब्बतबाट फर्केका शासकहरूले नेपालमा एघारौँ शताब्दीमा खश साम्राज्य खडा गरेपछि खश जातिको शासकको रूपमा उदय भएको हो । पश्चिम नेपालमा खश मल्ल तथा दक्षिणमा मिथिला कर्नाटक वंशीयहरूको त्रिशक्ति सन्तुलनको अवस्था मध्ययुगमा बन्न पुगेको पाइन्छ । यसपछि नै खशहरूले नेपालको राजनीति, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषा र धर्ममा समेत महत्वपूर्ण प्रभाव पारेको थियो । कर्णाली प्रदेशको नामले चिनिएको जुम्ला राज्य अन्तर्गत पर्ने सिञ्जा तत्कालीन समयमा राजधानीले विशेष महत्व रहेको पाइन्छ । कर्णाली प्रदेशका बाइसी राज्यहरूमा खास गरी सिञ्जा राज्यले नेपालको समष्टिगत रूपमा बृहत इतिहास दर्शाउँदै खस भाषा र संस्कृतिले नेपालको धार्मिक र सांस्कृतिक क्षेत्रमा महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ ।

मुख्य शब्दावली : अभिलेख, प्रागऐतिहासिक, मेसोपोटामिया, बेबिलोन, राजपुत, सिञ्जा र खशान ।

परिचय

खश जातिको प्राचिन बसोवासको थलो कहाँ थियो ? यिनीहरू कताबाट नेपालमा आएर राज्य सञ्चालन गर्न सफल भए भन्ने कुरा एक महत्वपूर्ण विषय भएकोले खश जातिको उद्गमस्थल तिर जानु पर्ने हुन्छ । प्रागऐतिहासिक कालमा खश जाति अस्तित्वमा मात्र नभएर यिनीहरूले राज्य सञ्चालन गरेका थिए भन्ने कुरा पुष्टि भएको छ । कस वा खशहरूको वस्ती क्यास्पियनसीको पूर्व पश्चिम र पूर्व दक्षिणमा भएको उत्खननबाट प्रमाणित भएको छ । मेसोपोटामिया बेबिलोन, सुमेरु, सुसा, असिरिया, एशिया माइनर भूमध्यसागरको तटवर्ती क्षेत्रको पुरातात्विक उत्खननले ईशापूर्व ४००० (चार हजार) वर्ष भन्दा अगाडीको इतिहासलाई प्रमाणित गरिदिएको छ ।

प्रागऐतिहासिक कालमा खश जातिले एशिया, युरोप, उत्तर अफ्रिकाका इलाकामा विशाल साम्राज्य खडा गरेका थिए भन्ने पनि प्रमाणित भै सकेको छ । उनीहरूको वस्तीले प्रशान्त महासागर देखि आन्ध्र महासागरको बीचको क्षेत्रमा ठूलो प्रभाव पारेको थियो । खशहरू दुङ्गे युगको समयदेखि नै उनीहरूको शासकीय अस्तित्व देखा पर्दछ । आर्य र खश जातिका देवता एकै भएकोले उनीहरू प्राचिन कालमा एकै थिए (शिवाकोटी, २०७८) भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दछ । बेबिलोनियाको कस्साइट, अराल समुद्र तथा शिरमनदीको मध्यभागमा महाशक जातिको प्राचिन वस्ती थियो । (शिवाकोटी, २०७६) इराकको सिमानामा पर्ने खसिस्तान

(Khuzistan), इरान, बाल्हीक (बडाखशान वा हिन्दुकुश) काश्मीर, गडवाल, कुमाउँ हुँदै नेपालको पश्चिमी भाग महाकाली र कर्णाली क्षेत्रमा प्रवेश गरेको पाइन्छ (शिवाकोटी, २०७६) ।

पश्चिमसियामा खशहरूलाई “कस” भनिन्थ्यो । अंग्रेजहरूले कसलाई ‘कस्साइट्स’ (Kassites) भनेर लेख्ने गर्दछन् । कस वा कस्साइट्स खश जातिकै प्राचिन नाम हुन् । कश्यप सागर (Caspian Sea) र ककेसस पर्वतका नाम पनि कस जातिसँग सम्बन्धित भएकोले उनीहरूको बसोवास क्षेत्र भएको हुँदा सोही जातिको वाहुल्यताका आधारमा नामाकरण गरिएको हो । कस जातिलाई व्यक्तिकरण गरी कश्यप भन्ने गरिएको हो (अधिकारी, २०६९) भनी प्रष्ट पार्नु भएको छ । मानिसहरूको बसाई सराई, बोलीचालीबाट कालान्तरमा कस शब्दबाट “खश” उच्चारित हुन थाल्यो । यो जाति लडाकु विजेता जातिको रूपमा विख्यात भै सकेका थिए । बेबोलोनियाको इतिहासमा कस राजाहरूको शासनकाल विशेष महत्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । उनीहरूको नाम पनि प्राचिन कस भाषामा रहेका छन् (Encyclopedia, 1973-74) ।

कशहरूले लगभग ५५० वर्ष अन्दाजी १७००-११५५ ई. पू. सम्म बेबोलोनियामा शासन गरेको पाइन्छ । उनीहरूले बेबोलोन संस्कृतिमा आफूहरूलाई आत्मसाथ गरेर त्यसको उत्थानमा ठूलो योगदान पुऱ्याएका थिए । कशहरू धर्मप्रति आस्था राख्थे । उनीहरूले प्रकृति पुजा गर्नुका साथै देवतावादी थिए । बेबोलोनियामा अनुसन्धान र उत्खननबाट प्राप्त भाटाका चक्रीका अभिलेखमा कश भाषाका ३०० जति शब्दहरू भेटिएको उल्लेख गरिएको छ (अधिकारी, २०६९) । यी प्राप्त शब्दहरू कस भाषाका अत्यन्त प्राचिनकालका नमुना हुन् ।

खश राज्यमाथि एलम र आसिरियाहरूले आक्रमण गरी नराम्रोसँग पराजय गरे । अन्त्यमा १५५५ ई. पू. तिर एलम जातिले कस राज्यलाई नष्ट गरिदिए । पराजित बाँचेका कसहरू, शासकहरू र उनका सहयोगीहरू त्यहाँबाट भाग्न बाध्य भए । तत्पश्चात पूर्वतिर बढ्ने क्रममा तिब्रता आयो । तलको मानचित्रबाट पनि थाहा पाउन सकिन्छ । चित्र नं. एकमा डटडट रेखाले उनीहरूको आगमनको बाटोलाई संकेत गरेको छ, यसबाट खशहरू बेबोलियनबाट अफगानिस्तान, बडा खशान र कास्मिरको बाटो हुँदै नेपालको पश्चिम कुमाउ गडवाल आएका हुन् ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य खश जातिको उदय पश्चात युरोप अफ्रिका मध्य एशिया हुँदै नेपालमा कसरी आगमन भयो भन्ने सम्बन्धमा जानकारी दिन र सिञ्जाको परिचय गर्नु हो ।

अध्ययनको विधि

नेपालको खश राज्यको इतिहासमा नागराज (जावेश्वर) राजा एक महत्वपूर्ण पात्र हुन् । उनको आगमनले खश साम्राज्यको उदय हुनुको साथै एक महत्वपूर्ण ऐतिहासिक साम्राज्यको उदय भयो भन्ने तथ्यलाई हृदयंगम गरी सोही तथ्यलाई आधार मानि खश जातिको नेपालमा आगमन शीर्षकमा लेख लेख्ने प्रयास गरेको छु । यो लेख पुस्तकालयीय अध्ययन विधिमा आधारित छ । इतिहास सम्बन्धि खोज अनुसन्धान गर्ने विभिन्न विद्वानहरू एवं अनुसन्धानकर्ताहरूले प्रस्तुत गरेका अनुसन्धान कृति, पुस्तक र लेखरचनालाई यहाँ आधार मानिएको छ । ऐतिहासिक विषयवस्तु, प्राप्त अभिलेख, शिलालेख, ताम्रपत्र, कनकपत्र र धातुद्वारा निर्मित कीर्तिस्तम्भको अभिलेखलाई प्राथमिक श्रोतको आधारमा र इतिहास विदहरूद्वारा लिखित इतिहास सम्बन्धि पुस्तकलाई द्वितीय श्रोत मानि विषयलाई वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधि अपनाई प्राप्त श्रोत र साधनलाई सुक्ष्म र विश्लेषणात्मक अध्ययन गरी त्यसैको आधारमा विवेचनात्मक व्याख्या सहितको लेख लेख्ने प्रयास गरेको छु ।

खशहरूको पूर्वको यात्रा :

पश्चिमी इरानमा र इराकको सीमानिर खशहरू बसोवास गरेको स्थानलाई अहिले पनि खसिस्तान भनिन्छ। अफगानिस्तानमा एउटा मरुभूमिलाई खश मरुभूमी र नदिलाई खश नदि भनिन्छ। यी दुवै इरानको सीमातिर पर्दछन्। खश नदी हेलमण्ड तालमा मिसिन पुग्छ। खश जातिको बसोवासको आधारमा कस्मिर वा काश्मिर नामाकरण हुन गएको प्रष्ट हुन्छ। काश्मिरको बहुचर्चित राजतरङ्गिणीमा खशहरूका सम्बन्धमा पर्याप्त चर्चा परिचर्चा गरेको पाईन्छ। महाभारतका खशहरू बाल्हीक प्रदेशमा बसोवास गर्थे। यो ठाउँ कहाँ थियो भन्ने सन्दर्भमा प्रसिद्ध बाल्हीक वामन शिवराम अप्टेले बाल्हीक प्रदेशको परिचय यसरी दिएका छन्। “पञ्जाबमा रहने जातिहरूको सामान्य नाम बाल्हीक वा वाहीक हो। यिनको भूमी वर्तमान बलख हो। भनिन्छ कि उनीहरू पञ्जाबको त्यो भागमा रहन्थे जहाँ सिन्धु नदी तथा पञ्जाबका अन्य पाँच नदीहरू बहन्छन्। त्यो भूमि घोडा र हिङ्गका लागि प्रशिद्ध छ। (अप्टे, १९९६) मानव सभ्यताको इतिहासमा सिन्धु सभ्यतालाई एक महत्वपूर्ण मानव वस्तीको इतिहास मानिन्छ।

काश्मिरमा खशहरू :

खश जातिको बसोवास गरेको क्षेत्रलाई काश्मिर वा काश्मीर भनिएको हो। बाह्रौं शताब्दीको मध्यतिर राजकवि कल्हणद्वारा रचना गरिएको काश्मीरको प्रसिद्ध धार्मिक ग्रन्थ राजतरङ्गिणीमा त्यहाँका खश राजाहरूको सम्बन्धमा उल्लेख गर्नाले खश जातिका पुरुष तथा स्त्रीहरूले राज्य सञ्चालन गरेको चित्रण गरेको पाइन्छ। खश जातिको नाम उच्च स्थानमा राखेको पाईन्छ। उक्त ग्रन्थमा - काश्मीरका राजा सोमराज र सिंहराजालाई खश राजा भनिएको छ। सिंहराजालाई इन्द्रसमान पराक्रमी भनि वामन शिवराम अप्टेले उल्लेख गरेका छन्। यिनकी छोरी विद्दा काश्मिरकी रानी थिइन्। राजाको मृत्युपश्चात शक्तिशाली शासक बनिन् (अधिकारी, २०६१)। काश्मिरमा भएको एक युद्धमा चार सय खश सैनिक काटिएको भनी उक्त ग्रन्थमा उल्लेख गरिएको छ।

“काश्मीरिकाणां निहत रणेत्तन् शतद्वयम् ॥

चत्वारि तु शतान्यूवीं खशानामप्यशेरत ॥”

तत्कालिन समयमा चार सय खश सैनिक योद्धाको ज्यान जानु भनेको एउटा पुरै गाँउपालिकाको जनता बराबरको जनसंख्या मान्न सकिन्छ। खश इतिहासमा काश्मिरको घटनालाई खश योद्धा सैनिकको ठूलो क्षति मानिन्छ।

कुमाउँ - गढवालमा खश जाति :

भारतको पश्चिम पहाडी क्षेत्रबाट खश जाति सतलज नदी पूर्व, बोधगया उत्तर, तिब्बतको दक्षिण पश्चिम भूभागमा, जनसंख्याको हिसावले ठूलो जमात कुमाउँ गढवाल क्षेत्रमा बसोवास गरेका थिए। राजा ललितशूर (८३५ ई.), राजा पद्मदेव - (९४५ ई.), राजा शुमिक्षराज (ई. ९८० ई.) दानपत्र आदेशहरूमा खशहरूलाई कुमाउँ राज्यका प्रमुखले प्रजाको रूपमा सम्बोधन गरिएको छ। उक्त दानपत्र आदेशमा भनिएको छ-

“खश किरात द्रविड कलिङ गौड हुर्णाइ आन्द्र चाण्डल पर्यन्तान” यसरी एक नम्बरमा पर्ने गरी सम्बोधन गर्नु नै खश जातिको बाहुल्यता थियो। कत्युरी राजाका पालामा खश जातिको बाहुल्यता कायम भै सकेको हुँदा “केदार खशमण्डले” भन्नुको तात्पर्य केदार खण्डमा बसोवास गर्ने सबै जातिहरू खश हुन् भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ।

भारतका एक पुरातात्विक विद्वानले भन्नु भएको छ - खश जातिको एउटा शाखा कत्युरी नै कुमाउँको प्रथम ऐतिहासिक राजवंश थियो (नौटियाल, सन् १९९६) कत्युरी पछि भारतको मैदानी भूभागबाट आएका चन्द्र

राजपुतहरूले खशहरूलाई मित्रवत व्यवहार नगरीकन शत्रुवत व्यवहार गरी दबाएर राखेकोले ज्यादै रिसाएका थिए उनिहरू बदलाको भावना लिन मौका छोपी रहेका थिए। खशराजालाई राज्य सञ्चालनमा हातमा लिएका चन्द्रहरूले जनताको भावना बुझ्न सकेनन्। राज्यसत्ता अस्थिरता भएको मौका छोपी कुमाउँका खशहरू एकजुट भएर विदेशी राजाहरूको अधिपत्य विरुद्धमा कुमाउँमा राष्ट्रिय जनजागरण अभियानको रूपमा विद्रोह शुरु भयो। अन्ततोगत्वा खश शासकहरूको विजय प्राप्त भयो। खश राजाहरूले ३०० वर्ष जति काली कुमाउँमा १५ जना राजाहरूले राज्य गरेका छन् भनी विदेशी विद्वानहरूले उल्लेख गरेका छन् (एटकिसन, सन् १९७४.)। महाकाली नदी पूर्व डोटी प्रदेश लगायत पार्वत्य प्रदेशमा खश जातिको अधिक्यता कायम हुन गई यस भेगलाई खश देश वा खशान भन्न थालियो।

खश सम्राट नागराज

नेपालको पश्चिममा पर्ने महाकाली नदी पारी कुमाउँ सातौं शताब्दीको अन्ततिर स्थापना भएको कत्युरी शासन दशौं शताब्दीको अन्त्यसम्म कायम रह्यो। एघारौं शताब्दीको शुरुतिर भारतबाट आएका चन्द्र राजपुतहरूले कुमाउँमा आक्रमण गरी त्यहाँका शासकहरूलाई पराजित गरी सत्ता हत्याए। चन्द्र शासकहरूको (राजाहरूको) दमनका कारण त्यहाँका स्थानीय खश शासकहरू अन्य क्षेत्रतिर भाग्न बाध्य भए, कोही तिब्बतको दक्षिण पश्चिम भागमा गई बस्न थाले भने कोही महाकाली आसपास डोटी राज्यमा आई बसोबास गर्न थाले। तिब्बतमा जाने खश शासकहरू त्यहाँको जनतासँग घुलमिल गरी बस्न थाले। स्थानीय चालचलन, भेषभूषा, बोलीचाली, त्यहाँको संस्कृतले प्रभाव पार्दै गयो। खश शासकहरू बौद्ध धर्म अपनाउन थाले। धर्मको कारण पनि जनतासँग भावनात्मक सम्बन्ध गासिदै मित्रताको भावना कायम हुन पुग्यो। खश शासकहरूको मनस्थितिमा राज्यको भागडोर आफ्नो हातमा लिनु पर्छ भन्ने सोचकासाथ आफ्नो अनुकुलको समयको पर्खाइमा बसेका थिए। त्यही समयमा तिब्बतमा धर्मविरोधी आन्दोलन शुरु भयो। आन्तरिक कलहको फाइदा उठाउँदै खशहरू सहि समयको फाइदा उठाउँदै सत्ता हत्याउन पट्टि लागे। अन्ततोगत्वा खशहरू नै शासक बन्न पुगे। खश शासकका केही पुस्ताले राज्य सञ्चालन गरेका थिए। नागराज र देवाराज तिब्बतको राजा भएको पाइन्छ (अधिकारी, २०७३)। खश शासकहरूसँग जनताको ठूलो समूह तिब्बततर्फ गएका थिए। यसरी खशहरू कुमाउँबाट तिब्बत पसेको हुनाले उनीहरू तिब्बती मूलका होइनन्। नागराजको उत्पत्ति जन्मथलो तिब्बत होइन (अधिकारी, २०७३)।

बाह्रौं शताब्दीको मध्यतिर केन्द्रीय राज्य प्रशासनमा देखा परेका राजनैतिक अस्थिरताबाट फाइदा उठाउँदै खारी प्रदेशका शासक नागराज नेपाली भूभागको कर्णाली प्रदेशको जुम्लाको सिञ्जा उपत्यकामा आक्रमण गरी त्यहाँका पाल शासकहरूलाई काटी राज्यलाई कब्जा गरे। अन्दाजी ११४० - ५० ई. मा सिञ्जालाई खारी राजाको राजधानी बनाए। यसरी खश राज्यको स्थापना गरे। त्यसबेला जुम्लालाई जावेश्वर देश भनिन्थ्यो (अधिकारी, २०७३)। नागराजको नेतृत्वमा कर्णाली प्रदेशलाई विजय गरेर सिञ्जालाई राजधानी बनाई पश्चिम नेपाललाई समेत खश साम्राज्यमा विस्तार गरेका थिए। कीर्तिस्तम्भ अभिलेखकै शब्दमा -

“अथ खारिप्रदेशस्थो जावेश्वर तामगात्

तेन श्रीनागराजेन सेञ्जापुर्न्या स्थिति (:) कृता ॥”

यसको भावार्थ - अनि खारी प्रदेशमा बस्ने जुनश्रीनागराज जावेश्वर हुनुभयो, उहाँले सिञ्जा नगरमा स्थिति बबसाल्नु भयो। श्रीपाली वंशावलीमा (वि.सं.११८८) उल्लेख भए अनुसार-“बडामहाराजा नागराजले बडुवालराजा, रावलराजा, पालराजा, थापाराजा, खड्काराजा, विष्टराजा र जाडेराजाकन मारिकन खारीकोटको राज्य बढाएको हो। बडामहाराजाका पालामा दशै दिशा जिती सिञ्जानगरीमा सुनको दरबार लगाएको हो।” अभिलेख संख्या ५५ भनि इतिहासविद सूर्यमणि अधिकारीले उल्लेख गर्नु भएको छ।

राजधानी सिञ्जा :

नागराजलाई नागदेव जस्ता शब्दको प्रयोग पनि भएको पाईन्छ, भने उनी लाङ्घर्मका अनुयायी थिए (सिवाकोटी, २०७६) नागराजाले सिञ्जामा राजधानी स्थापना गरेका हुन् । केदार पुराणका तीनवटा राजधानीलाई सञ्चालनमा ल्याएका थिए । ती राजधानीहरूमा ताक्लाखर, गेला र सिञ्जा थिए । ताक्लाखरलाई नेपालमा खारी प्रदेश भनिन्थ्यो । पहिलो ताक्लाखर दोश्रो गेला र तेश्रो राजधानी सिञ्जा थियो । सिञ्जा सन् १०४२ सम्म जालन्धरी राजाहरूको राजधानी थियो । नागराजको अधिनमा सिञ्जा आएपछि यो खारी राज्यको राजधानी हुन गएको हो ।

एशिया महादेशमा अवस्थित उत्तरमा ठूलो मुलुक चीन र दक्षिणमा ठूलो मुलुक भारतको बीचमा नेपाल मुलुक रहेको छ । नेपालको भूबनोट पूर्व-पश्चिम लम्बाइमा फैलिएको देश हो । पूर्व पश्चिम सरदर लम्बाई ८०० किलोमिटर र उत्तर दक्षिण सरदर चौडाई १३० किलोमिटर रहेको छ । उत्तर तिब्बतको बलैटे पठारेदेखि दक्षिणतर्फ गङ्गाको मैदानका बीचमा अवस्थित यो देश सभ्यताको आरम्भक कालदेखि नै नेपालको पूर्वी भाग, मध्यभाग र पश्चिममा खशराज्यको नामले चिनिदै आएको थियो । खोज र अनुसन्धानका आधारमा सिञ्जा उपत्यकालाई नागराजदेखि प्रमाणित तथ्यका आधारमा, पुरातात्विक प्रमाणका आधारमा पश्चिम नेपालको पहिलो राजधानी मानिन्छ । सत्ययुगमा सत्यवती, त्रेतायुगमा तपोवन, द्वापर युगमा मुक्तिसोपान र कलियुगमा नेपाल नामले चिनिने क्षेत्रका रूपमा हिमवत खण्डमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ (गौतम, २०६८) ।

खश शासकका पुर्खाले जालन्धरको कण्डली वनमा शासन गरेका थिए । कालान्तरमा गएर खश शासकका संस्थापक नागराज जावेश्वरले बाल्हिक र गान्धरसम्म आफ्नो राज्यको सिमाना विस्तार गरेका थिए । उनले सिञ्जालाई राजधानी बनाएर झण्डै ३०० वर्ष जाति नागराजकै वंशले जुम्लामा राज्य संचालन गरेका थिए । त्यसै हुनाले जुम्लालाई नागराजको पालाको “जावेश्वर देश” भनिएको छ (अधिकारी, २०७३) । जुम्लाको सिञ्जा उपत्यकालाई तत्कालीन शासकहरूले राजधानी केन्द्र बनाएर नागराजका सन्तानहरू चाप, चापिल्ल, क्राशिकल्ल, क्राधिकल्ल, असोकल्ल, जितारी मल्ल, रिपु मल्ल, आदित्य मल्ल, पुण्य मल्ल, पृथ्वी मल्ल, सूर्या मल्ल, अभय मल्ल जस्ता खशवंशीय शासकहरूले राज्य गरेको देखिन्छ । खश “शासनकालमा राजा पृथ्वी मल्लको राज्यकाललाई (वि.सं.१३९५-१४४५.) खश साम्राज्यको उत्कर्ष र अवसानको सुरुवात मानेका छन् ।

नेपाल राष्ट्रको निर्माणपूर्व काठमाण्डौ भन्दा पश्चिम नेपाल अधिराज्यमा कर्णाली प्रदेशको नामले चिनिएको जुम्ला राज्यको ऐतिहासिक, धार्मिक, साँस्कृतिक र अलग्गै राजनीतिक पहिचान बोकेको राज्यहरूमा खास गरी जुम्लाको सिञ्जा राजधानीलाई लिइन्छ । गण्डकी प्रदेशका चौविशी राज्यहरूमा पाल्पा राज्यको विशेष महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको ऐतिहासिक तथ्यले प्रष्ट्याउँछ । कर्णाली प्रदेशका बाइसी राज्यहरूमा खास गरी जुम्लाको सिञ्जाले महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको पाईन्छ (अधिकारी - २०७३) ।

खोज तथा अनुसन्धानमा कलम चलाउने इतिहासकारका ग्रन्थहरूबाट अवगत हुन्छ की कोशी प्रदेशमा किराती सँस्कृतिले, गण्डकी प्रदेशमा मगरात सँस्कृतिले र कर्णाली प्रदेशमा खश भाषा र सँस्कृतिले महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । आजको राष्ट्रभाषा नेपालीको ऐतिहासिक जन्मस्थलो मात्र नभएर नेपाली प्राचिन सभ्यता र सँस्कृतिको प्रारम्भिक रूप एवं मूलश्रोत र नेपाली जातिको मूल थलो पनि हो ।

निष्कर्ष

इतिहासमा भएका नयाँ खोज तथा अनुसन्धानले खश जातिको अस्तित्व कल्पना मात्र नभएर प्रागऐतिहासिककालमा समेत रहेको कुरा पुष्टि भइसकेको छ । प्राचिन धार्मिक ग्रन्थहरूमा उल्लेख भए अनुसार सभ्यताको बस्ती क्यास्पियन सागरको पूर्व पश्चिम र पूर्व-दक्षिणमा भएको उत्खननबाट प्रमाणित भएको छ । मेसोपोटामिया, बेबिलोन, समेर, सुसा, असिरिया, एशिया, माइनर भूमध्यसागरको तटवर्ती त्रिट र उत्तर अफ्रिका इलाकामा विशाल साम्राज्य खडा गरेको थियो भन्ने तथ्यलाई पुरातात्विक उत्खननले प्रष्ट्याएको छ । उक्त

प्रमाणले ईशापूर्व ४०० (चार हजार) वर्ष भन्दा अगाडिको इतिहासलाई प्रमाणित गरिदिएको छ। प्रागऐतिहासिककालमा नै नेपालमा खश जातिको उपस्थिति पाइन्छ। खश जाति मात्र नभएर महाजाति हो। युरोपका विभिन्न भूभागमा साम्राज्य कायम गर्दै एशियाका विभिन्न भूभागमा साम्राज्य फैलाएर लामो समयसम्म राज्य गरेको पाईन्छ। विभिन्न भौगोलिक, राजनैतिक, जैविक विविधताका कारण बसाई सदैँ भारतको काश्मिर हुँदै कुमाउ गढवाल क्षेत्रलाई आफ्नो कब्जामा लिई शासन गर्दै नेपालमा आएको मुख्य जाति मध्ये एक हो। खश जाति नेपालमा एकैचोटी र एकै स्थानबाट प्रवेश गरेको पाईदैन। यी जातिहरू विभिन्न स्थान र समयमा आएको जातिको रूपमा पाइन्छ। पाँचौँ शताब्दीतिर खशहरूको प्रवेश नेपालमा बढी तीव्रताकासाथ भएको थियो। भारतका गुप्तहरूबाट राज्य विस्तार गर्ने क्रममा खशहरू लखेटिए। खश जातिहरूको ठूलो समूह उत्तरतर्फ लागे। त्यही खश जातजातिहरू कुमाउ गढवाल र तिब्बतको यारी, ताक्लाखर र गेला प्रदेश हुँदै तिब्बतबाट फर्केका शासकहरूले नेपालमा एघारौँ शताब्दीमा खश साम्राज्य खडा गरेपछि खश जातिशासकको रूपमा उदय भएको हो। तिब्बतको यारीमा राज्य सञ्चालन गर्दै गर्दाको खवस्थामा त्यहाँको शासकले कर्णालीको सिञ्जा क्षेत्रलाई आक्रमण गरी विजय हाँसिल गरे र तेश्रो राजधानीको रूपमा सिञ्जालाई बनाएर खश राज्यको स्थापना भएको पाईन्छ। उक्त क्षेत्रबाट लगभग ३०० वर्ष जति खश जातिहरूको साम्राज्य कायम रहेको पाइन्छ। यसपछि नै खशहरूले नेपालको राजनीति, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषा र धर्ममा समेत महत्वपूर्ण प्रभाव पारेको थियो। कर्णाली प्रदेशको नामले चिनिएको जुम्ला राज्य अन्तर्गत पर्ने सिञ्जा तत्कालीन समयमा राजधानीले विशेष महत्वपूर्ण भूमिकाखेलेको पाईन्छ। कर्णाली प्रदेशका बाइसी राज्यहरूमा खास गरी सिञ्जा राज्यले नेपालको समष्टिगत रूपमा बृहत इतिहास दर्शाउँदै खश भाषा र संस्कृतिले नेपालको भाषिक पहिचानमा महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको पाइन्छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, बमबहादुर (२०७३). *बाइसी तथा चौबीसी राज्यहरूको सङ्क्षिप्त इतिहास*. काठमाडौँ : नवोदित हाम्रो पुस्तक भण्डार।
- अधिकारी, विपिन (२०६८). *नेपालका खस जाति*. काठमाडौँ : नेपाल कन्सल्टिङ लयर्स।
- अधिकारी, सूर्यमणी (२०४३). *पश्चिम नेपालको ऐतिहासिक अन्वेषण*. काठमाण्डौँ : प्रकाशक उल्लेख नभएको।
- ... (२०६९). *खश साम्राज्यको इतिहास*. काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन।
- आचार्य, बाबुराम (२०६३). *नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त*. काठमाडौँ : श्रीकृष्ण आचार्य।
- आप्टे, वामन (१९९६ ई. स.). *हिन्दी शब्दकोश*. दिल्ली : शिवराज संस्कृति।
- के. सी., सुरेन्द्र (२०५५). *प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाल*. काठमाण्डौँ : पैरवी प्रकाशन।
- गौतम, बन्दीनारायण (२०७९). नेपालको ग्रामीण पर्यटन सम्भाव्यता र विकास प्रयास. *हिसान (हिस्ट्री यसोसियसन अफ नेपाल)*. ७(१), १०९-१२६.
- योगी, नरहरिनाथ, (२०१३). इतिहास प्रकाश अङ्क-२, भाग-१, पृ. १४९।
- शर्मा, बालचन्द्र (२०५४). *कर्णाली प्रदेशको मध्यकालीन इतिहास*. काठमाण्डौँ : प्रकाशक उल्लेख नभएको।
- शिवाकोटी, गोपाल (२०७६). *खस जाति स्वत्वको लडाइँ*. काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन।
- सुवेदी, राजाराम (२०६५) *नेपालको तथ्य इतिहास*. काठमाण्डौँ, साभा प्रकाशन।